

IV

ԲԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՒ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԿՐՈՆԱՓՈԽ ՀԱՄՇԵՆԱՅԱՅԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ԵՒ ԲԱՆԱՅՅՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ

19-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ հրատարակվում էին հայ բանարվեստի նմուշները, այդ ժամանակ որոշ չափով ուշադրության արժանացավ նաև Տրապիզոնի կուսականության կրոնափոխ համշենահայերի բանահյուսությունը: Հոդվածում ժամանակագրական հերթականությամբ անդրադարձ է կատարվում Թուրքիայում և Կենտրոնական Ասիայում բնակվող կրոնափոխ համշենցիներից արված բանահյուսական և բարբառագիտական գրառումներին: Ցավոք, դրանց մեծ մասը այլևայլ պատճառներով կորել է: Փոքրաթիվ բանահավաքների և բարբառագետների մեջ կարևոր դեր են խաղացել նաև այլազգի գիտնականները:

Հիմնաբառեր՝ Համշեն, Ռիզե, Խոփա, Աջարիա, կրոնափոխ համշենահայեր, բանահյուսություն, խոսվածք:

Առաջին բանահավաքները

Համշենցի նշանավոր ազգագրագետ և բանահավաք Սարգիս Հայկունին, իր նախկին աշակերտի՝ 22-ամյա ուսուցիչ Վաղարշ Խոյյանի հրավերով 1878թ. լինելով Տրապիզոն և Ռիզե քաղաքների միջև գտնվող Սյուրմենեի (Քարա դերե, Սև գետ) գավառակում¹, 1895թ. «Արարատ» ամսագրում գրում է, որ դեռևս 1700-ականներին բռնի կրոնափոխված համշենցիները, ինչպես իրեն ասել է մի թրեճորցի, մինչև հիմա հայերեն են երգում. «Այլէն գիւղը եղած է աշխ [= աշուղ] Վարդան, որ հայերէն տաղեր յօրինած է, մինչև հիմայ հարսանիքներու մէջ կը երգուին: ...Վերոյիշեալ Թրեճորցին կը պատմէր, թէ իրենց գիւղը հայերէն խաղեր ասող պառաւներ կան, եթէ տաս օր իրար վերայ ասեն, չվերջանար (փոքրիկ մաս մի գրի առած եմ)»²: Ս. Հայկունին թղթին է հանձնել երգն ու որոշ խաղիկներ (58 տող)³, որոնք Սև գետի կրոնափոխ համշենահայերի բանահյուսության փրկված նշխարներ են:

Ինքը՝ Վաղարշ Խոյյանը, հետագայում՝ Տ. Վահան ավագ քահանա Խոյյան (ծնվ. 1856, Տրապիզոնի գավառ, Յոմուրայի վիճակ, գ. Կրոմիլա⁴–մահ. 1939, Փարիզ⁵), 1874թ.՝ 18 տարեկանում որպես ուսուցիչ հրավիրվելով Սյուրմեն-

1 Հայկունի 1895, Է, 239:

2 Հայկունի 1895, Է, 243:

3 Հայկունի 1895, Ը, 293–294:

4 Տե՛ս Խոյյան 1922–1939, 3:

5 Տե՛ս Չոպանեան 1939:

ների (Սև գետ) գավառակի քրիստոնյա համշենահայերի Բերվանե գյուղ⁶, կրոնավոխ համշենցիներից նույնպես բանահյուսական նյութեր է հավաքել, որոնք կորել են: Տ.Վահան ավագ քահանա Խոյյանի՝ 1922–1939թթ. գրած անտիպ հուշագրությունը տարիների փնտրտուքից հետո 1995թ. հայտնաբերվեց Վաշինգտոնում հեղինակի որդի Տ.Տիգրան ավագ քահանա Խոյյանի այրու՝ երեցկին Սիրարփի Իսպեղերյանի մոտ⁷ (այն պատրաստել ենք հրատարակության):

Իր գրառած բանահյուսական նյութերի մասին Խոյյանը գրում է.

«Միրմէնէ մնացած հինգ տարուան (1874–1879թթ. –Ս. Վ.) ժամանակիս մէջ Գարապրէի հայոց իսլամացման բաւական մանրամասն պատմութիւնը, նոյն արեւնի իրենց հայերէն երգերն ու խաղեր, մանաւանդ պարերգ, օրհներգ, 500-ի չափ առածներ, ժողովրդային հանելուկներ, տաղեր և այլն, 350 էջոց մեծադիր տետրակի մը մէջ իննամով ամփոփուած, դասաւորուած կը պահէի, օր մը տպագրութեան տալու նպատակաւ: Սանասարեան վարժարանի հաստատման Բ.-րդ տարին (կարծեմ 1883-ին) նոյն վարժարանի տնօրէն պ. Յ. Մարտիկեանի եղբայրը՝ պ. Նշան (այժմ հանգուցեալ) Տրապիզոն եկած էր: Շատ մը ծառերու, բոյսերու սերմեր ինորեց գրնել: Խնդիրը կատարեցինք ինչպէս որ է – խօսքին ընթացքին մէջ իմանալով այդպէս տետրակ մը գրած ըլլալս՝ թախանձանօք ինորեց ինձմէ իրեն յանձնել, որպէսզի Տիփիս երթալուն տալէ տայ: Իր առաջարկութիւնը նպատակայարմար գրնելով իրեն յանձնեցի նոյն գրուածքը: Անցան մի քանի ամիսներ, Կարին նամակ գրեցի, բացատրութիւն ուղելու, պատասխան չստի: Զիչ արեւնէն իր մահուանը գոյժը առինք»⁸:

Յավոք, կորել են նաև Սարգիս Հայկունոց և Վահան Խոյյանից շուրջ երեք տասնամյակ անց՝ արևելահայ հայտնի երգահան և խմբավար Գրիգոր Սյունու՝ համշենահայերից գրառած երգերի տետրերը: Երրորդ դեմքով գրված նրա ինքնակենսագրականից տեղեկանում ենք, որ 32 տարեկանում՝ 1908թ., Բաթումից գնալով Թուրքիա, ոչ միայն Տրապիզոնում, Սամսոնում և Կիրասոնում է կազմակերպում նվագախմբեր ու երգչախմբեր, այլև «Տրապիզոնը կենտրոնավայր ընդունելով՝ նա հնարատրութիւն է ունենում ուսումնասիրել Միրմէնէի, Կարապրէի և Եամբուլի գետերու հովիտների Հայնակների (հայ մահմեդականների) կեսանքն ու կենդանի մնացած կէս հայկական, կէս թրքական խօսքերով ժողովրդական երգերի քննորները: 1910-ին անցնելով Էրզրում, նա այնպէս շարունակում է այդ գործը աւելի լայն մասշտաբով, տարածելով իր գործունեութիւնը ամբողջ Համշենի, Ճերմեկի տէրէսիի⁹, Թորթումի և շրջակայքի մէջ: Այդ ուսումնասիրութիւնների արդիւնքները 2 մեծ տետրակների մէջ պարփակուած նա ներկայացրել էր Թիֆլիզում Մայիլեան էքսպեդիցիային (բանաստեղծ Յովհ. Յովհաննիսեանին). չհասկացեց, թէ ինչ բախտի արժանացաւ»¹⁰:

6 Խոյյան 1922–1939, 11:

7 Տե՛ս Խոյյան 1922–1939:

8 Խոյյան 1922–1939, 18–19:

9 Բնագրում՝ «Ճերմեկի տէրէսիի». հավանաբար տառասխալ կա, կարծում ենք՝ հեղինակը նկատի է ունեցել «Ճերմեկ գետն», տե՛ս Հայկունի 1895, Ը, 296:

10 Սիւնի 2005, 115–116:

Ի՞նչ է նշանակում *հայնակ*

Ինչպես տեսնում ենք, Գրիգոր Սյունին հայ մուսուլմաններին անվանում է «Հայնակներ», որը շատերին անծանոթ բառ է: «Հայնակ»-ի ամենահին տպագիր գործածությունը մեզ հանդիպել է 1788թ. Իտալիայի Տրիեստ քաղաքում լույս տեսած հայերեն-գերմաներեն «Հայնակ և նեմեցնակ այբուբենի թուղթ»¹¹ երկլեզվյան գրքույկում: Այն գրել և հրատարակությունը հովանավորել են Հունգարիայի Տրանսիլվանիայի երկրամասի Եղիսաբեթուպոլիս հայաքաղաքի հայերը: Նմանատիպ հայերեն-հունգարերեն մեկ գրքույկ էլ՝ «Հայնակ և մաճըռնակ այբ ու բենի թուղթ» վերնագրով, նրանք հրատարակել են 1834թ. Վիեննայում¹²:

1913թ. տպագրված Հրաչյա Աճառյանի «Հայերեն գալառական բառարանում» կարդում ենք. «Հայնակ Հնգ. Ննխ. Ռմ. հայերեն լեզու.–գիտեն. 2. Ննխ. ըստ հայոց, հայոյ ոճով.–չէ մեծցեր»¹³: Այսինքն՝ Հունգարիայի, Նոր Նախիջևանի և Ռումինիայի բարբառախոս հայերը բառն օգտագործել են ոչ միայն «հայերեն լեզու», այլև «հայերի նման, հայերի ոճով» իմաստներով:

Այն կիրառել են նաև լեհահայերը: Միմեռն դպիր Լեհացին 1608–1618թթ. կատարած իր ուխտագնացության և հետագա իրադարձությունների մասին պատմող ուղեգրության մեջ որպես հոմանիշներ գործածում է «հայերեն»¹⁴, «հայ լեզու»¹⁵, «Հայոց լեզու»¹⁶, «հայնակ»¹⁷ եզրույթները, նույնպես և «արապի լեզու»¹⁸ – «արապնակ»¹⁹, «թրքի լեզու»²⁰ – «թուրքնակ»²¹, «տաճկնակ»²²: Ղփչաղերենին ասում է «խրչակնակ... որ է թաթրի լեզու»²³, լեհերենին էլ՝ «լեհնակ»²⁴:

Այսօր էլ Սիրիայի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Քեսապի շրջանի հայերն իրենց բարբառը կոչում են *քեսպլնուօք*, Սվեդիայի բարբառը՝ *սրվկրըցնուօք*²⁵: Քեսապի բարբառով *քրթթընուօկ* նշանակում է «քրդերեն», նաև՝ «քրդավարի»²⁶, *տիժկընուօք*՝ «տաճիկի՝ թուրքի լեզվով», «թուրքերեն», նաև՝

11 Հայնակ և նեմեցնակ 1788:

12 Հայնակ և մաճըռնակ 1834:

13 Աճառեան 1913, 635:

14 Լեհացի 1936, 198:

15 Լեհացի 1936, 192:

16 Լեհացի 1936, 192, 306:

17 Լեհացի 1936, 195, 198, 208, 320, 326, 333, 346:

18 Լեհացի 1936, 320:

19 Լեհացի 1936, 320:

20 Լեհացի 1936, 333:

21 Լեհացի 1936, 306, 320:

22 Լեհացի 1936, 326:

23 Լեհացի 1936, 346:

24 Լեհացի 1936, 346:

25 Չոլաքեան 2009, 198:

26 Չոլաքեան 2009, 307:

«այլակրօն ու այլազգի մարդու օրէնքով»²⁷: *Քիստրինսօք* ասում են Անտիոքի շրջանի հայերի խոսվածքներին, քանի որ այդտեղի հայերին տրվող ընդհանուր անուն է *քիստրինսա*, որը նաև նշանակում է «քրիստոնյա»²⁸:

Ի դեպ, խարբերոցիներն էլ իրենց գավառաբարբառը կոչում էին *խարբերոցնակ*²⁹:

Տեղին է նշել, որ կրոնափոխ համշենահայերն էլ իրենց լեզուն՝ Համշենի բարբառի Խոփայի խոսվածքն, անվանում են *համշէցնակ (համշէսնակ)*, *հոմշէցնակ (հոմշէսնակ)*»³⁰, երբեմն **g > u** հնչյունափոխությամբ, որը թուրքերենի ազդեցության հետևանք է:

Խոսվածքի ուսումնասիրության մասին

Առաջիններից մեկը, ով փորձել է ուսումնասիրել կրոնափոխ համշենցիների Խոփայի խոսվածքը, վրացի լեզվաբան, Սանկտ-Պետերբուրգի համալսարանի հայ-վրացական բանասիրության ամբիոնի հրավիրյալ դասախոս (պրիվատ-դոցենտ), վրացերենի, մեգրելերենի, ճաներենի (լազերեն) մասին գրքերի ու հոդվածների հեղինակ Իոսեթ Ղիփշիձեն է (ռուսական աղբյուրներում՝ Иосиф Кипшидзе):

Թիֆլիսի նորաբաց համալսարանի հին վրացերենի ամբիոնի վարիչ՝ 36-ամյա գիտնականը 1918թ. օգոստոսին կրոնափոխ համշենահայերի Զալունա (այժմ՝ Թուրքիայի Արդվիհի նահանգի Խոփայի գավառ, գ. Քոյունջուլար) գյուղում Իբրահիմ Մուսիսօղլիից գրի է առել՝ իր բնորոշմամբ «հեմշինուրի» (հեմշիներեն) 115 բառեր ու կարճ նախադասություններ՝ գրելով նաև վրացերեն թարգմանությունները: Դրանք տվել է Ս. Պետերբուրգի համալսարանի իր նախկին դասախոսին՝ նշանավոր հայագետ և վրացագետ Նիկողայոս Մատին, քանի որ նա ճաների լեզուն ուսումնասիրելու համար 1909թ. շրջագայել էր Լազիստանում և քանիցս գրուցել կրոնափոխ համշենահայերի (*хемшан*) հետ³¹:

Բայց, շուտով՝ 1919թ. փետրվարին, երիտասարդ գիտնականը Թիֆլիսում տիֆի համաճարակի զոհ է դառնում: Ակադ. Ն. Մատը կարգավորելով և պարզաբանումներ անելով, 1925թ. այդ գրառումները ռուսերեն հրատարակում է Ռուսաստանի Գիտությունների ակադեմիայի Ասիական թանգարանի արևելագիտական տարեգրքում, հետևյալ վերնագրով՝ «Նյութեր հայոց լեզվի համշենյան բարբառով (ըստ Ի. Ա. Ղիփշիձեի գրառման)»³²:

Մեզ հայտնի չէ, թե ինչո՞ւ մեծանուն գիտնական Հրաչյա Աճառյանը չի ուսումնասիրել կրոնափոխ համշենահայերի խոսվածքը, երբ քանիցս այդ հնարավորությունն ունեցել է: Նա «Կյանքիս հուշերից» գրքում պատմում է, որ ծնողները 1904թ.՝ իր հարսանիքից կարճ ժամանակ անց, Շուշիից Կ. Պոլիս վե-

27 Չոլաքեան 2009, 300:

28 Չոլաքեան 2009, 308:

29 Ծոցիկեան 1947, 208; տե՛ս նաև Ճիգմեճեան 1955, 727:

30 Վարդանյան 2009, 73–74; 2015, 167; 2016թ, 81; Özkan 2014; Şahin 2018.

31 Տե՛ս Mapp 1910, 552, 556–558, 608–614, 618, 624, 628.

32 Mapp 1925.

քաղաքի ճանապարհին կանգ են առնում Բաթումում, հավանում են քաղաքը և որոշում են մնալ այնտեղ: Եւ այդ թվականից սկսած, մի քանի տարի Հ.Աճառյանն ու տիկինը՝ Արուսյակ Աճառյանը, նրանց հյուր էին գնում և ամռանը հանգստանում³³: Նշենք, որ այդ տարիներին Բաթումում բնակվում էին նաև կրոնավոյս համշենահայերի մի քանի ընտանիքներ: Իսկ Ճորոխի գետաբերանի ձախ կողմում գտնվող կրոնավոյս համշենահայերի գյուղերը՝ Ավգիան, Ճառնավին, Գոնիոն, Քվարիաթին, Սարփին՝ Բաթում քաղաքին շատ մոտ էին: Նրանց բնակավայրերի ուլունքաշարը հասնում էր Մաքրիյալ (այժմ՝ Քեմալփաշա՝ Թուրքիայի Արդվինի նահանգի Խոփայի գավառում), որը նույնպես Ռուսական կայսրության սահմաններում էր:

Կարծում ենք՝ Աճառյանը չի իմացել այդ վայրերում ապրող և յուրահատուկ բարբառով խոսող համշենահայերի մասին, այլապես անպայման կփորձեր հանդիպել նրանց հետ, քանի որ Համշենի բարբառով հետաքրքրվել է դեռևս 1898–1902թթ. Էջմիածնի Ճեմարանում աշխատած տարիներին: 1911թ. նա գրել է. «Համշենի բարբառը ուսումնասիրուած չէ դեռ, բայց հրատարակուած են բառական ընդարձակ բնագիրներ: Ասոնց մէջ գլխաւորն է Արարար 1892, էջ 428–447 հրատարակուածը, որ թէև ստորագրուած չէ, բայց ծանօթ բանահաւաք Ս. Հայկունիինն է: Էջմիածին եղած ժամանակս առիթ ունեցած եմ իր միջոցով նոյն բնագիրը վերածելու գիտական ուղղագրութեան...»³⁴:

1910թ. 34-ամյա Հրաչյա Աճառյանը, Կ.Պոլիս վերադարձած ծնողների մոտ գնալու ճանապարհին, Բաթումից շոգենավով հասնում է Տրապիզոն, ուր տիկնոջ հետ երկու շաբաթ հանգրվանում է շուշեցի մի երիտասարդի հյուրանոցում³⁵: Այստեղ նա տրապիզոնցիների և, ինչպես ինքն է նշում, իր բարեկամ՝ տրապիզոնցի ուսուցիչ Նշան Խտշյանի օգնությամբ³⁶, որոշ չափով ուսումնասիրում է քաղաքացիների բարբառը³⁷:

Համշենահայ ազգագրագետ և բանահավաք Բարունակ Թողլաքյանը Նշան Խտշյանի մասին գրում է. «...Տրապիզոնի Ազգային վարժարանի երկարամյա հարգված ուսուցիչ-կառավարիչն էր, որի աշակերտը լինելու բախրն ինձ վիճակվել է 1908–1914 թվականներին: Երջանկահիշարակ ուսուցիչս եղբայրն էր Տրապիզոնի Հնչակյան կուսակցության ղեկավար Համբարձում Խտշյանի, որին թորք իշխանությունը կախաղան բարձրացրեց 1906թ. Համբարձման տոնի գիշերը, Տրապիզոնի կենտրոնական հրապարակում: Նշան Խտշյանը նահապարակվեց 1915թ. Մեծ Եղեռնին»³⁸: Հավելենք, որ Նշան Խտշյանը նաև բանահավաք էր, ով հաճախ էր հրատարակվում *Հանդէս ամսօրեայում*³⁹:

33 Աճառյան 1967, 273, 301–305, 315:

34 Աճառյան 1911, 184:

35 Աճառյան 1967, 315–318:

36 Աճառյան 1911, 180:

37 Աճառյան 1911, 178–183:

38 Թողլաքյան 1986, 248, 249:

39 Խտշեան 1890, 1891, 1892, 1895; Խտշեան 1895:

Վերադառնանք Հրաչյա Աճառյանին: Մեկ տարի անց լույս տեսած նրա «Հայ բարբառագիտություն...» աշխատության մեջ կարդում ենք. «Տրապիզոնի բարբառին վրայ ոչ մեկ ուսումնասիրություն կայ գրուած. չկան նոյնպէս բնագիրներ: 1910 թուի ամառը երկու շաբաթ մնալով Տրապիզոնի մէջ՝ սրուգեցի որ Տրապիզոնի բարբառը Պօլսոյ, մանասանդ Խրիմի բարբառին շար մօր է»⁴⁰: «Տրապիզոնի բարբառը կը տարածուի փոքր շրջանի մը մէջ, որ կը պարունակէ միայն Տրապիզոն, Կիւմիշխանէ և Կիրասոն քաղաքները: Վերջինս Տրապիզոնէն եկած գաղթականութիւն մ'է: Տրապիզոնի շրջակայ գիւղերը չեն մըրներ նոյն բարբառին շրջանակին մէջ և կը պարկանին Համշէնի բարբառին»⁴¹:

Իսկ Համշէնի բարբառի ուսումնասիրությանն անդրադառնալիս՝ նա «Արարատ» ամսագրում Ս. Հայկունու 1892 թ. տպագրած բնագրի մասին խոսելուց հետո, առանց հեղինակներին ու վերնագրերը նշելու, գրում է. «Ուրիշ անելի փոքր բնագիրներ ու բառերու հաւաքածոներ հրատարակուած են թերթերու մէջ» և մանրամասնորեն թվարկում է «Բիւրակն», «Հանդէս Ամսօրեայ» և «Արարատ» պարբերականների համապատասխան հրապարակումների թվականները, համարներն ու էջերը⁴²:

Պարզաբանենք, որ Հ. Աճառյանը նկատի ունի «Բիւրակնում» հրատարակված՝ Ճանիկի (Սամսոն) թեմի առաջնորդական տեղապահ⁴³ Բաբկեն վրդ. Կյուլեսերյանի (1928-ից՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս) Տրապիզոնի նահանգի Սամսոնի գավառի համշէնցիների գործածած 600-ից ավելի բառերից կազմված բառարանը⁴⁴, «Հանդէս ամսօրեայ»-ում լույս տեսած՝ Նշան Խտշյանի գրառած առածները⁴⁵, «Արարատ» ամսագրում Սարգիս Հայկունու տպագրած նյութերը⁴⁶:

Հ. Աճառյանն ուսուցիչների և գյուղացիների օգնությամբ ուսումնասիրում է նաև Համշէնի բարբառը. արդյունքը նույնպես հրատարակվում է 1911 թվականին «Էմինեան ազգագրական ժողովածու»-ում⁴⁷:

Ավելի քան չորս տասնամյակ անց՝ 1953 թ., մահվան պատճառով կիսատ մնացած⁴⁸ նրա հրաշալի հուշագրության մեջ այդ օրերի մասին կարդում ենք.

«Ուզում էի ուսումնասիրել Համշէնի բարբառը, որ Տրապիզոնի բարբառից տարբեր է: Երբ իմ միտքը հայտնեցի պանդոկապետին և ասացի, որ ուզում եմ գնալ գյուղերը, նա ասաց, որ այդ կողմի գյուղերը բոլորովին ցրված են. մի տուն այսօր էլ, մի տուն հինգ րոպե հեռու. այնպես որ այդպէս չէր շրջագայել անհնարին է: Ավել-

40 Աճառեան 1911, 178: Ըստ Գևորգ Զահուկյանի՝ Տրապիզոնի բարբառը առանձին միավոր չէ, այլ Պոլսի միջ-բարբառի խոսվածք է [տե՛ս Զահուկյան 1972, 184, 217]:

41 Աճառեան 1911, 178:

42 Աճառեան 1911, 184–195:

43 Տե՛ս Կիլիկեւեան 1906:

44 Կիլիկեւեան 1899, 1900:

45 Խտշեան 1890, 1891, 1892, 1895; Խտշեան 1895:

46 Հայկունի 1895:

47 Աճառեան 1911, 184–195:

48 Հմմտ. Աճառյան 1967, 3–4:

լի լավ կլինի, ասաց նա, գյուղացիներին բերել ձեզ մոտ, կմասն ալարեղ և դուք հարցաքննելով, ձեր ուզած ձևով կօգտվեք նրանցից:

Այդ մասին հայրենաց ազգային մարմիններին, որոնք սիրահոժար նպաստեցին այս գիտական գործին, որովհետև իրենց բարբառի քննությանն էր վերաբերում: Եկան մալազի, ապկոնցի, կյուշանացի և ճոշարացի գյուղացիներ, որոնց հետ երկու շաբաթ աշխատելով ուզած նյութերս հավաքեցի: Շատ ավելի հետո գնալով Գագրի և բնակվելով Էքսուգյան ընտանիքում, ավելի մոտիկ շփվեցի համշենցոց հետ և կազմեցի Համշենի բարբառի քննությունը, որ մեր Ակադեմիայի կողմից հրատարակվեց 1947 թվականին»⁴⁹:

Հ. Աճառյանը, Սարգիս Հայկունուց քաղելով, «Քննություն Համշենի բարբառի» գրքում բավական մանրամասնորեն ներկայացնում է Տրապիզոն և Ռիզե քաղաքների միջև գտնվող Սյուրմենե (Սև գետ) գավառակի հայության 1710-ական թթ. բռնի կրոնափոխության արյունոտ պատմությունը⁵⁰, բայց չի նշում, թե ինչու՞, երբ 1910 թ. ինքն այդքան մոտ էր Սյուրմենեին, այնտեղից Տրապիզոն գնացող-եկող կրոնափոխ, բայց հայախոս գյուղացիներից նրանց բարբառի մասին տեղեկություններ չի քաղել:

Գուցե 1910 թ. նա դեռևս չգիտեր նրանց մասին: Սակայն այլ աղբյուրներից տեղեկանում ենք, որ Աճառյանն այդ խնդրին լավատեղյակ է եղել և նույնիսկ 27 տարեկանում՝ 1903 թ., Հակոբ Մանանդյանի հետ հրատարակել է «Հայոց նոր վկաները» մեծածավալ և արժեքավոր աշխատությունը, որում, Սարգիս Հայկունու «Կորած ու մոռացուած հայեր» հոդվածից օգտվելով, «Տեր Կարապետ քահանայ Թորոսլիցի» վկայաբանության մեջ վերապատմել է Սյուրմենեի կրոնափոխության պատմությունը⁵¹:

Թեև գրքում նշված չէ, թե ո՞վ ո՞ր վկայաբանությունն է հրատարակության պատրաստել, բայց դրա պատասխանի բանալին գտնում ենք Հ. Աճառյանի հուշագրության մեջ. «...Որոշելու համար, թե ո՞ր գլուխը ո՞վ է գրել, այսպես պայման կապեցինք. երբ նահապարակի պատմության վերջում գրված տեղեկությունը սկսում է «այս» բառով, դա Մանանդյանինն է. երբ սկսում է «սույն» բառով՝ իմն է. իսկ երբ սկսում է «հիշյալ» բառով, իմն է, բայց քրոջս (Արմենուհու) աշխատակցությամբ»⁵²:

Կարծում ենք՝ Սյուրմենեի կրոնափոխ հայերի բարբառը չուսումնասիրելու պատճառներից մեկն էլ այն է, որ Ս. Հայկունին վերոնշյալ հոդվածում գրելով, որ նրանց «մեծին ու փոքրին խօսքը հայերեն»⁵³ է, քրիստոնյա մնացածների և կրոնափոխների խոսվածքային տարբերությունների մասին չի նշում, ուստի Հ. Աճառյանը բավարարվել է Տրապիզոնի մոտակա գյուղերի քրիստոնյա հայերի բարբառն ուսումնասիրելով, որի արդյունքն օգտագործել է *Էմինեան*

49 Աճառյան 1967, 320:

50 Աճառյան 1947, 5–8:

51 Մանանդեան, Աճառեան 1903, 702–709:

52 Աճառյան 1967, 239:

53 Հայկունի 1895, Է, 243:

ազգագրական ժողովածուի 1911 և 1913 թթ. հրատարակված Ը. և Թ. հատորներում⁵⁴:

Շատ կարևոր է նաև, որ տրապիզոնցի ուսուցիչ Նշան Խտշյանն արդեն ուսումնասիրել էր Սյուրմենեի հայոց բարբառը և հավաքել բանահյուսական արժեքավոր նյութեր, որոնք 1905 թ. ներկայացրել էր Հովսեփ Իզմիրյանցի Սահակ Մեսրոպյան հեղինակավոր մրցանակի: Հինգ հոգանոց հանձնաժողովը (անդամներից մեկը Բաբկեն ծ. վրդ. Կյուլեսերյանն էր)⁵⁵, Կ. Պոլսի «Արևելք» թերթում մեկիկ-մեկիկ ներկայացնելով առաջադրված բոլոր 18 աշխատությունները⁵⁶, Նշան Խտշյանի «Անգիր յիշատակարան կամ Համշէնի Հայոց գաւառաբարբառը» հետազոտության մասին մասնավորապես արձանագրել է.

«337 միջին երեսներէ բաղկացեալ, և երկու մասերու բաժնուած, որոց առաջինը կը պարունակէ քերականական ուրուագիծ և բառարան, Սիւրմէնի⁵⁷ և արդի Համշէնցոց վրայ տեղագրական, աշխարհագրական և ազգագրական տեսութիւններով, և երկրորդն հաւաքածոյ մըն է աշուղի սիրերգերու (թոռով 43), նախապաշարմանց (թոռով 164) տեղացոց բարբառով ի գիր առնուած, առածներու՝ այբուբենական կարգի վերածուած (թոռով 134), երագներու ռամկական մեկնութեանց՝ դարձեալ այբուբենական կարգով շարադրուած (թոռով 63), հէքեաթներու (թոռով 8), գաւառաբարբառով պատմուած և աւանդութեանց (թոռով 10), իւրաքանչիւրին տակ բացատրական փոքրիկ բառարանով: Հայ պատմաանց անելորդապաշտական բանածներու և գրերու, հանելուկներու (թոռով 32), շուրասելիքներու (թոռով 7), արական և իգական կրճարեալ յարուկ անոններու, երդմանց, անիծից, օրհնութեանց: Նշան Խտշեանի այս գործը խղճամիտ կերպով աշխատուած լաւագոյն գործերէն մին է, զոր հմտութեամբ և միանգամայն գաւառաբարբառներու կարևորութեան խորին համոզմամբ ու գիտակցութեամբ յորինած է: Գրեթէ ամէն Գլոխներէն առաջ կը գրնոյի տեսութիւն մը, յորում հեղինակը կը խօսի մէն մի Գլխու մէջ յառաջ բերուած նիւթոյն, բառացանկ, հէքեաթ, սիրերգ, առած, ևն. պիտանութեան և նշանակութեան վրայ, իբր ցոյացոցից ժողովրդական գրականութեան, մտքին ու բարոց, անցեալ և ներկայ, Քերականական գիրելիք ներկայացուած են կանոնաւոր ու յստակ ամփոփմամբ»⁵⁸:

Հետաքրքիր է, որ հանձնաժողովի անդամներից համշենցիներով հետաքրքրվում էր ոչ միայն Բաբկեն ծ. վրդ Կյուլեսերյանը, այլև Պետրոս Դուրյանի դասընկեր, ճանաչված բանասեր և լեզվաբան Խաչիկ Ուղուրիկյանը (ծնվ. 1850, Կ. Պոլիս)⁵⁹: «Անշուք, աննշան», «ճգնաւորի մը պէս»⁶⁰ ապրող Խաչիկ Ուղուրիկյանի՝ 1910 թ. մահից հետո նրա թողած գիտական ահռելի անտիպ ժառանգությունը թվարկելիս՝ Թեոդիկը, որի «Պոլսի Հայեվարը. բառագիրք պոլսական

54 Աճառեան 1911, 178–195; Աճառեան 1913:

55 Տեղեկագիր 1905, յուլիս 8/21:

56 Տեղեկագիր 1905, յուլիս 8/21; յուլիս 9/22:

57 Տպագրական սխալ է, կարդալ՝ Սիւրմէնի–Ս. Վ.:

58 Տեղեկագիր 1905, յուլիս 9/22:

59 Թեոդիկ 1909, 225:

60 Թեոդիկ 1909, 225:

ռամկօրէնի» 2455 էջանոց մենագրությունը⁶¹ 1905 թ. արժանացել էր Իզմիրյան մրցանակի⁶², իր *Ամէնուն տարեցոյցում* նշում է նաև Խ. Ուղուրիկյանի «Համշինեցիք»-ը՝ ցավոք, չմանրամասնելով ո՛չ բովանդակությունը, ո՛չ ծավալը⁶³:

Թե ի՞նչ բախտի արժանացան «Համշինեցիք»-ն ու մյուս ուսումնասիրությունները, չգիտենք: Այն հայտնի չէ նաև մահվանից ուղիղ 100 տարի անց՝ 2010 թ. Ստամբուլի «Ժամանակ» թերթում տպագրված «Խաչիկ Ուղուրիկեան» փոքր նյութի հեղինակ Ավետիս Արզումանին, որը գրել է. «*Ինչ մեղք այս արժեքաւոր ձեռագրերուն ապագան այդ օրն ալ, այսօրն ալ անյայտ մնացած է*»⁶⁴:

Որ Հ. Աճառյանն անտարբեր չի եղել կրոնափոխ համշենահայերի խոսվածքի հանդեպ՝ վկայում է այն, որ նա «Քննություն Համշենի բարբառի» գրքի «Մատենագիտություն» բաժնում հիշատակում է Ն. Մառի «Материалы по хемшинскому наречию арм. яз.»⁶⁵ (Համշենցի թրքացած հայոց բարբառով 115 բառ և նրանց քննությունը)՝ հոդվածը⁶⁶: Նա այդ 115 բառից մի քանիսն ընդգրկել է իր գրքի ընդարձակ բառարանում⁶⁷: Թե ինչու՞ այդքան քիչ՝ չի բացատրում:

Թուրքիայի Սաքարյայի Նահանգի համշենցիների մասին

Հրայր Աճառյանի հետ գրեթե միաժամանակ՝ 1910 թ. հուլիսին, 28-ամյա Ֆարհատը ևս հետաքրքրվում է Համշենի բարբառով, ավելի հստակ՝ Խոփայի գավառից Ստամբուլի կողմերը՝ ներկայիս Սաքարյայի և Դյուզժեի նահանգների սևծովյան առափնյա Քոջաալի, Քարասու և Աքչաքոջա գավառներ գաղթած կրոնափոխ համշենցիներով և նրանց անսովոր խոսվածքով: Ֆարհատը ծնվել է Նիկոմեդիայի (Իզմիր) Պարտիզակ քաղաքում, 12 տարի ապրել Բուլղարիայում, Շվեյցարիայում ու Անգլիայում և 1908 թ. վերադարձել ծննդավայր⁶⁸: 1910 թ. Կ. Պոլսի «Ազատամարտ» թերթում տպագրված իր «Սահմետական հայեր» հոդվածում Ֆարհատը պատմում է նորագաղթ համշենցիների մասին.

«Գիւղը կը կոչուի Աչմա-Պաշը, 42 րնով, ամէնքը ցրուած սարալանջին զանազան կողմերը...:

Գիւղը հասարարուած է մօր 15 տարի առաջ: Գաղթած են Խորէէ (Խորա), ռուս-թրքական սահմանագլուխ Սև ծովէն մէկ ժամ հիւսիս Զորքիճի մահմէտական հայ գիւղէն: Գաղթումի միակ պատճառ եղած են ապրելու դժուարութիւնները և Կովկաս աշխարելու համար օսմ. իշխանութիւններու յարուցած անտանելի նեղութիւնները: Կը խօսին հայերէն, մաքուր տեասկը Հէմշինի բարբառին: Կիները մանաւանդ բոլորովին կ'անգիտանան ուրիշ լեզուներ:

61 Տեղեկագիր 1905, յուլիս 9/22:

62 Տեղեկագիր 1905, յուլիս 11/24:

63 Թեոդիկ 1912, 348:

64 Արզուման 2010. այս հոդվածում գրված է «համշենցիք արքայական ժամանակագրութիւն», այսինչ «Ամէնուն տարեցոյց»-ում թվարկված է. «Համշինեցիք: Արքայական ժամանակագրութիւն: Կիլիկիան հայերէնը», նն:

65 Տեն Mapp 1925:

66 Աճառյան 1947, 17:

67 Այդ բառերն են՝ գլովս-կէլըխ (էջ 35, 225), երես-էէսէ «երեսը» (էջ 227), նա-իւնու «նորա», ինէր, էնէր «նորա» (էջ 246), պոռլ, հոգն.՝ պոկունք-բէրբոք (էջ 51, 252), տղայ-դաղա (էջ 255):

68 Լազեան 1949, 380:

...Կան ուրիշ երկու մահմեդական հայ գիղեր ալ որոնք Ազճե-Շեհիրի նահիյեին մէջ կ'իյնան (Գասթաֆնունի վիլայեթ-Տիւզճէի գաւա): Եէնիճէ՝ 40 րուն, Գարա-Թափուր 25 րուն, ամէնքն ալ Խորէի գիղերէն, ուր գաղթած էին Հէմշինէն 250 րարի առաջ:

Ասոնցմէ Եէնիճէ ունի մէկ ժամ հետի, զարթաղ մը, 35 րնոտոր, որոնք կորսնցնելով իրենց մայրենի լեզուն, կը խօսին թուրքերէն, բայց ծերերը փակափն հայերէն կը խօսին: Ասոնք «Պաշ-Հէմշինի» կը կոչուին, իսկ մահմեդական Հայերը զանոնք «Ապօեցի» կը կոչեն: Ես դժբախտաբար չկրցայ այցելել վերջին երկու գիղերը: Մինչև այսօր «Մակար օղլու»ներ և «Մինաս օղլու»ներ կան իրենց մէջ:

Մարտի հայկական բարբառ է իրենց խօսածը, աւելի մարտի քան հայ-լազերունը:

— Կ'ըսեն՝ «Փութ ընող ես րէ» = պիտի նային: Իրենց լեզուով հալետր կը նշանակէ ծէր. ցախտա՝ անտառ. շուշտ ըրէ՝ = շուր ըրէ. ածուք՝ պարտէզ. խմիչք մը ըի՛յ՝ ջուր մը բեր և այլն:

Հայ ազգը դարեր շարունակ յօշոտներ ու անդամահատներ է: Իսկ եկեղեցին բեկորներ միայն կրցած է պահպանել այդ մարմնէն: Հասկնալ թէ ինչ⁶⁹ ենք կորուսեր դարերու ընթացին, — ահա կարևոր խնդիրը, և մահմեդական Հայերը ցրուած ամենուրեք — միայն Խօբայի մէջ եօթը կրոր գիղ կայ-կրնան ուսումնասիրութեան խիար շահեկան նիւթ մատակարարել»⁷⁰:

Այս հոդվածի կրճատումներով և հավելումներով տարբերակը Ֆարհատն ընդգրկել է նաև իր իսկական՝ «Մինաս Գ. Գասապեան» անուն-ազգանունով հրատարակված «Հայերը Նիկումեդիոյ գաւառին մէջ» (1913) գրքում⁷¹: Բայց նա հետագայում հայտնի է դառնում ոչ թե իրական ազգանունով, այլ թուրքական դժոխային բանտից երրորդ տարում հրաշքով ազատվելուց՝ վերստին ծնվելուց հետո ընտրած Վերածին գրչանունով⁷²:

Ժորժ Դյումեզիլի մեծ վաստակը

Ֆարհատի այս հրապարակումից շուրջ կես դար անց՝ 1962թ., ֆրանսիացի մեծանուն բանասեր Ժորժ Դյումեզիլը, Ստամբուլում մուսուլման համշենահայ մի ուսանողից՝ Իսմեթ Աբբըլըքից, լատինատառ գրառել է մեկ հեքիաթ, վեց գվարճապատում և 14 խաղիկ, որոնք, զուգահեռ ֆրանսերեն թարգմանությամբ, 1964թ. տպագրել է Բոյուսելում՝ Բելգիայի Թագավորական ակադեմիայի հանդեսում՝ «Դիտողություններ Համշենի մուսուլման հայերի խոսվածքի մասին»

69 Հոդվածը որոշ կրճատումներով և հավելումներով 1913թ. արտատպվել է հեղինակի գրքում, բայց «ինչ»-ը փոխարինվել է «ինչու» հարցադրմամբ, տե՛ս Գասապեան (Ֆարհատ) 1913, 146:

70 Ֆարհատ 1910: Սաքարյայի և Դյուզբեի նահանգների համշենահայերի գյուղերի մասին տե՛ս նաև Վարդանյան 2017, 52, 53:

71 Գասապեան (Ֆարհատ) 1913, 143–147:

72 Անշուշտ, շատերի համար անակնկալ է, որ իրենց տարագի պատճառով «հայ «լազեր» [Գասապեան (Ֆարհատ) 1913, 81–99] կոչված համշենահայերի և կրոնափոխ համշենցիների մասին առաջին գրողներից մեկը՝ Ֆարհատը (Մինաս Գ. Գասապեան) և «Հայրենիք» (Բոստոն) ու «Ասպարէզ» (Ֆրեզնո) հանրահայտ թերթերի խմբագիր Մինաս Վերածինը նույն անձն են [Լազեան 1949, 380–386]:

վերնագրով. այս ֆրանսերեն աշխատությունը Խոփայի գավառի կրոնափոխ համշենցիների խոսվածքի առաջին լուրջ ուսումնասիրությունն է⁷³:

Այնուհետև, մի քանի տարի ամռանը հանդիպելով Իսմեթ Աբբյըրքին, Ժորժ Դյումենզիլը նոր նմուշներ է հավաքել և 1967 թ. զուգահեռ ֆրանսերեն թարգմանությամբ երեք գրույց է լատինատառ հրատարակել Փարիզի *Revue des études Arméniennes* (Հայագիտական հանդես) կիսամյա պարբերականում լույս տեսած իր՝ «Երեք պատմվածք Համշենի մուսուլման հայերի խոսվածքով» հոդվածում⁷⁴: Դրանց մասին նա գրել է. «Այսպես լույս աշխարհ է եկել երեք պատմություն կամ «ֆիքրա»: Հեմշինիները բավական անպարկեշտ բանահյուսություն ունեն, որն ընթերցողին կարող է ճնշել»⁷⁵):

Նախքան այդ, 1964 թ. ամռանը, դարձյալ Ստամբուլում, նա տասնութամյա մուսուլման մի համշենահայից՝ Քադիր Յըլմազից, նոր նյութեր է ժողովել, որոնք՝ մեկ հեքիաթ, մեկ հեքիաթի պատառիկ, մեկ գրույց և ինը խաղիկ, 1965 թ. լատինատառ հրատարակել է համապատասխան գիտական մեկնաբանություններով և զուգահեռ ֆրանսերեն թարգմանությամբ⁷⁶: Քադիր Յըլմազը ծնունդով Արդվինի նահանգի Խոփայի գավառի Արդալա գյուղից էր, ինչը Ժորժ Դյումենզիլին հնարավորություն է տվել մի շարք կարևոր տարբերություններ նկատել նրա և նախորդ բանասացի՝ Իսմեթ Աբբյըրքի խոսվածքներում: Այդ առանձնահատկությունների մասին նա գրել է 1965 թ. լույս տեսած վերոհիշյալ իր հոդվածում («Դիտողություններ Արդալայից (Ռիզեի վիլայեթ) մի մուսուլման հայի խոսվածքի մասին»), որտեղ մեծանուն գիտնականը Արդվինի նահանգում գտնվող Արդալա գյուղը սխալմամբ վերագրել է Ռիզեի նահանգին: Նույնը նա կրկնել է ավելի քան քսան տարի անց՝ Փարիզի *Revue des études Arméniennes* հանդեսում տպագրված իր մեկ այլ հոդվածում⁷⁷:

Բարունակ Թողաքյանի գրառումները

Բարունակ Թողաքյանը, 1967 թ. Բաթումում հանդիպելով 1944 թ. Աջարիայից Ղազախստան և Ղրղզստան արքունիքում կրոնափոխ համշենահայերի պատվիրակներին, որոնք եկել էին Աջարիայի իրենց հայրենի գյուղերը վերադառնալու հարցերով, նրանցից գրառել է տասնմեկ խաղիկ⁷⁸: Բարեբախտաբար, նրա արխիվում գտանք այդ հանդիպման մասին պատմող որոշ ձեռագիր նյութեր, որոնցից ներկայացնում ենք մի փոքրիկ հատված.

«1967 թ. դեկտեմբեր ամսին ինձ հաջողվեց Բաթումում երկար գրույց ունենալ մի խումբ (15 անձ) այդ շրջանում ապրած մահմեդական հայրենակիցների հետ: Հանդիպումը չափազանց ջերմ ու հոգեցունց էր, կարծես փարիներով իրարից բաժանված հարազատները գտել էին միմյանց:

73 Dumézil 1964.

74 Dumézil 1967.

75 «Je publie ici trois historiettes, ou «fikra». Les Hemşinli ont un folklore plutôt libertin, dont le lecteur voudra bien ne pas se choquer» [Dumézil 1967, 19].

76 Dumézil 1965.

77 Dumézil 1986–1987, 7.

78 Թողաքյան 1984; 1986 (կազմ.), 90–92:

Առաջինը ինձ ապշեցրեց նրանց անարար համշենահայ բարբառով խոսել-նին: Անցել էր արդեն ավելի քան 300 տարի յաթաղանի սպառնալիքի տակ նրանց մահմեդական կրոնը ընդունած օրից, սակայն մայրենի լեզուն պահել են անաղարտ, ավելի մաքուր, քան Պոնտոս փահչող համշենահայերից շարերը, որոնց մի մասը շրջապարված լինելով թուրք ազգաբնակչությանը, թրքախոս էին դարձել կամ խոսում էին ու այսօր էլ խոսում են թրքերեն բառերով խճողված բարբառով»⁷⁹:

Հարվարդի համալսարանի աշխատակիցների գրառումները

1995 թ. Հարվարդի համալսարանի երեք աշխատակիցներ՝ Բերթ Վոքսը, Սերջիո Լա Փորթան և Էմիլի Թաքերը, Համշենի բարբառի Խոփայի խոսվածքի թուրքանացիների ենթախոսվածքով, Բոստոնում ձայնագրել են զվարճալի մի պատում, որը լատինատառ տառադարձմամբ, նաև անգլերեն թարգմանությամբ՝ *Temel's head* («Թեմելի գլուխը») վերնագրով, 1996 թ. տպագրվել է ԱՄՆ Օհայոյի նահանգի Քլիվլենդ քաղաքի համալսարանի *Annual of Armenian Linguistics* հանդեսում⁸⁰:

Հոգվածագիրներն ասացողի (*informant*) մասին նշում են. «1995 թ. հունվարից սկսած՝ աշխարհում էինք քսանհինգամյա մի համշենցու հետ, որը ծնվել ու մեծացել էր Թուրքիայի Արդվինի նահանգում՝ Սև ծովի ափից և Վրաստանի սահմանից հինգ կմ հեռավորությամբ գտնվող՝ շուրջ հազար բնակիչ ունեցող գյուղում... Ասացողը խնդրել է, որ արևելյան Թուրքիայում քաղաքական նորք իրավիճակի պարճառով մենք իր և իր գյուղի անունները գաղտնի պահենք»⁸¹: Թեև այս բանասացի մասին գրում են՝ «Մեր ասացողը կատակների ու պատմությունների անսպառ աղբյուր է»⁸², բայց նրանից գրառել են ընդամենը 5 ասացվածք, 4 հանելուկ, մեկական խաղիկ ու թվախաղ և 4 զվարճալի մանրապատում:

Տարիներ անց՝ 2001 թ., Բերթ Վոքսն այս հոդվածի՝ զգալիորեն փոփոխված, ազգագրական և լեզվաբանական նոր նյութերով հավելված տարբերակը՝ «Հեմշինլի. սևծովյան մոռացված հայերը» վերնագրով, հրատարակել է ԱՄՆ Մասաչուսեթսի նահանգի Բելմոնտ (Բոստոն) քաղաքում լույս տեսնող *Journal of Armenian Studies* պարբերականում⁸³: Նախորդ հոդվածում տպագրված բանահյուսական նյութերից Բ. Վոքսը վերահրատարակել է 4 հանելուկ, 1 թվախաղ և 1 զվարճապատում⁸⁴:

Այս անգամ ևս նշելով, որ բանասացը ծնվել և մեծացել է Սև ծովի ափից և Վրաստանի սահմանից 5 կմ հեռու գտնվող գյուղում՝ Բերթ Վոքսը գրել է գյու-

79 Թողլաքյան 1959–1969, 52–53 (53-րդ թերթում սոսնձված հատված):

80 Vaux et al. 1996.

81 “We have been working since January of 1995 with a twenty-five-year-old Homshentsi who was born and raised in a village of some one thousand inhabitants located five kilometers from the Georgian border and from the Black Sea coast in the Artvin province of Turkey... Due to the delicate political situation in eastern Turkey, our informant has requested that we withhold his name and that of his village” [Vaux et al. 1996, 26].

82 “Our informant is an endless font of jokes and tales” [Vaux et al. 1996, 33].

83 Vaux 2001.

84 Vaux 2001, 53–54.

ղի անունը՝ Köprücü (Քեոփրյուջյու), իսկ ասացողին չի գաղտնագերծել, պարզապես նրա համար ընտրել է *Cengiz* (Ջենգիզ) ծածկանունը⁸⁵:

Մանրամասնենք, որ Քեոփրյուջյուն գտնվում է Արդվինի նահանգի Խոփայի գավառի Քեմալփաշայի (նախկին՝ Մաքրիյալ) ենթաշրջանում (*բուջաք*): Այդ տարիներին՝ 2000 թ., Քեոփրյուջյուն ուներ 1.380 բնակիչ, տասը տարի անց՝ 2010 թ., երբ մենք այցելեցինք գյուղ, բնակչության թիվն արդեն կիսվել էր՝ կազմելով 685 մարդ: Մեծամասնությունը համշենցիներ էին, շուրջ մեկ-երրորդը՝ լազեր:

Նշենք, որ համագյուղացիների, ուստի և՛ թուրքական իշխանությունների համար, բնականաբար, բոլորովին էլ գաղտնիք չէր կարող լինել Բոստոնում բնակվող բանասացի՝ Թեմել Յըլմազի անունը: Նրա հետո կամ մոտ ազգականների հետ տարբեր առիթներով ծանոթացել ենք Խոփայում. նրանք տեղեկանալով, որ բանահավաքչությամբ ենք զբաղվում՝ միշտ հպարտությամբ հիշատակում էին ազգականի անունը:

Հանուն արդարության նշենք, որ համշենագիտության մեջ ավելի շատ հետք է թողել ոչ թե Բերթ Վոքսի տպագրած շատ արժեքավոր բանահյուսական նյութը, այլ այդ երկու հոդվածի միջոցով շրջանառության մեջ դրված՝ կրոնափոխ համշենահայերի խոսվածքի սխալ անվանումը՝ *homšec'ma*, ավելի մատչելի գրությամբ՝ *Homshetsma*⁸⁶ (հոմշեցմա): Հարգարժան գիտնականը նույնիսկ Սամսոնի, Օրդուի, Կիրասոնի, Տրապիզոնի, նաև Վրաստանի (հավանաբար նկատի ունի Աբխազիան) և Ռուսաստանի քրիստոնյա համշենահայերի բարբառն է անվանում "Homshetsma":

2007 թ. հրատարակած 22 էջանոց մի հոդվածում նա 150 անգամ կրկնում է այդ սխալ անվանումը՝ «Homshetsma»⁸⁷:

Կենտրոնական Ասիայում և Թուրքիայում
մեր ուսումնասիրությունները

1984 և 1987 թվականներին Ղրդգստանում, Ղազախստանում և Ուզբեկստանում կրոնափոխ համշենահայերից մեր գրառած նյութերի մի մասը (ինը հեքիաթ ու զվարճապատում և իրենց նոտագրությամբ մեկ երգ ու 28 խաղիկ՝ կից բառարանով) 1989 թ. հրատարակվել է «Ձայն համշենական» ժողովածուի 3-րդ հատորում⁸⁸:

2009 թ. մեր «Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը (նյութեր և ուսումնասիրություններ)»⁸⁹ գրքում տպագրվել են կրոնափոխ համշենահայերի 55 խաղիկներ (32-ը՝ նոտաներով), 19 երգեր (3-ը նոտաներով) և բարբառային բառարան (1900 բառ), «Ձայն համշենական»-ից (1989 թ.) վերառալվել են 9 հեքիաթներն ու զվարճապատումները: Գրքում հարյուր էջից ավելի է կազմում *Համշենի բարբառի Խոփայի խոսվածքն ըստ «Հա-*

85 Vaux 2001, 47–48.

86 Vaux et al. 1996, 26–29, 31, 39–42; Vaux 2001, 48, 50, 51, 55–66, 68, 69, 71.

87 Vaux 2007, 257–278.

88 Վարդանյան 1989 (կազմ.), 208–246:

89 Վարդանյան 2009:

յերենի բարբառագիտական արվասի նյութերի հավաքման ծրագրի» բաժինը⁹⁰:

2010–2015 թթ. Թուրքիայի Արդվինի նահանգի Խոփայի և Բորչքայի գավառներում մեզ հաջողվեց թղթին հանձնել կրոնավոյն համշենահայերի բանահյուսության արձակ⁹¹ և չափածո բազմաթիվ նմուշներ⁹²: Կենտրոնական Ասիայում և Թուրքիայում մեր գրառած երգերն ու խաղիկները շատ ջերմ ընդունելություն են գտել Հայաստանում և Սփյուռքում: Դրանք պատվավոր տեղ են գրավել բազմաթիվ երգիչ-երգչուհիների, վոկալ-գործիքային և ազգագրական երգի-պարի խմբերի («Վան», «Ալեքսանդրապոլ», «Նուբար», «Կաթիլ», «Վերադարձ», «Նաիրյան», «Քոլորս օֆ մուզիք» են) երգացանկերում:

Ղազախստանում մեր ձայնագրած «Նօարս Էլլին» երգը՝ ճանաչված երգչուհի Այշենուր Քոլիվարը ներառել է 2012 թ. Ստամբուլում թողարկված իր «Bahçeye Hanmeli» («Տիկնաթաթիկ պարտեզի համար») ալբոմում: Վրացական ծագումով, ստամբուլաբնակ երեք քույրերի՝ Դամլա, Յուդում և Թամարա Շահինների «Samida» վոկալ-գործիքային համույթի 2019 թ. թողարկված «Alaca» («խայտաբղետ, գույնզգույն») խտասկավառակի մեջ նույնպես ընդգրկված է այդ երգը: Նշանավոր «Վոլա» վոկալ-գործիքային համույթի ղեկավար Հիքմետ Աքչիչեքն էլ երգում է Ղրդզստանում մեր գրառած «Ալի աշուն կուքա» երգը, որը տեղ է գրավել 2019 թ. Ստամբուլում լույս աշխարհ եկած նրա «Garmi DOÇ» («Կարմիր ԴՈՉ») խտասկավառակում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մամուլի հրապարակումներ և արխիվային նյութեր

ԱՐՋՈՒՄԱՆ 2010

Արզուման Ա., Խաչիկ Ուդուրիկեան // «Ժամանակ», Ստամբուլ, 2010, թիվ 9209, մայիսի 20:

ԹՈՌՈՒԱՔՅԱՆ 1959–1969

Թողաքյան Բ. Գ., Համշենահայերի և պոնտահայերի ազգագրական նյութերը (ձեռագիր) // ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Ազգագրու-

90 Վարդանյան 2009, 71–182:

91 Բոլոր գրառված նյութերը տպագրվել են մեր խմբագրած «Ձայն համշենական» ամսաթերթի տարբեր համարներում, այստեղ նշել ենք միայն բանարվեստի արձակ նմուշները, տե՛ս «Հօրթն ու քուփե», «Արչե», «Շաեղնիլե», «Արչ փերնուշե» [2011, №1–2]; «Քալաշօղլի Մամմեթին հեքիյան» [2011, №3–4]; «Գեղդեվային խօջային հեքիյան» [2011, №5–6]; «Յիլեք արդեղեցի», «Թուզ հազ էսօղ բարավե», «Արդեղեցիքի ձառան իշնուշի հեքիյան» [2012, №1–2]; «Քուքու, Փերի» [2012, №3–4]; «Քելօխ չունսօղին հեքիյան» [2012, №5–6]; «Նըշանլու դես» [2012, №9–10]; «Ասպաձե էմմէն դաղ դէսնու գու», «Վէլիսէլին աթմաջա փըրնուշի հեքիյան» [2013, №1–2]; «Լուսնիկան», «Թէմիզ Հարունին արգային ցավե», «Իսուն լիրան շաղ ա» [2013, №7–8]; «Արդեղեցեց հօրթե» [2014, №3–4]; «Ում քելօխն էր», «Հօրթե» [2014, №5–6]; «Չախցուցե քարե քիուշե», «Արդեղեցիքի ցի փարցուշե», «Աչար մօրթուշե», «Մօզի մօն էգուշե» [2014, №7–8]; «Լուսնիկա խալէսուշի հեքիյան», «Աղ ցանուշե» [2014, №9–10]; «Համշենակ քիդացօղ արչե» [2015, №3–4]; «Սօյ հարս քըղնուշե» [2016, №1–2]; «Արդեղեցեց փաղ գիյուշի հեքիյան», «Ձագե» [2016, №3–4]:

92 Վարդանյան 2016ա, 353–366:

թյան բաժնի արխիվ, № 43 (Խարբերդ և Սեբաստիա), մաս II, տետր № 182, 37 թերթ (47–84):

ԹՈՌԱՔՅԱՆ 1984

Թողաքյան Բ. Գ., Խոփացի համշենահայերը // «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, Երևան, 1984, № 8, 28–29:

ԽՈՅՅԱՆ 1922–1939

Տ. Վահան ավ. քահանա Խոյյան, անտիպ հուշագրություն, 1922–1939 (պատմենը գտնվում է Ս. Գ. Վարդանյանի անձնական արխիվում):

ԽՏՇԵԱՆ 1890, 1891, 1892, 1895

Խտշեան Ն. Գ., Ազգային ժողովրդական առածներ Տրապիզոնի կեանքին քաղած // «Հանդէս ամսօրեայ», 1890, № 7, 163, 164, № 12, 289; 1891, № 4, 116, № 10, 300, 301; 1892, № 1, 24, № 6, 183, 184, № 12, 382, 383; 1893, № 12, 358, 359; 1895, № 1, 13; 1891, № 4, 116, № 10, 300, 301; 1892, № 1, 24, № 6, 183, 184, № 12, 382, 383; 1895, № 1, 13:

ԽՏՇԵԱՆ 1895

Խտշեան Ն. Գ., Պոնտական գաւառաբարբառներէն նշխարք // «Հանդէս ամսօրեայ», 1895, № 6, 183–186:

ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ 1899, 1900

Կիլիկիեան Բարգէն Վարդապետ, Ճանիկի վիճակին մէջ գտնուող Համշէնցիներու գաւառաբարբառը // «Բիւրակն» շաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1899, № 31–32, 508–513, № 35, 558–560, № 38–39, 603–605, № 41, 654–656, № 44, 699–700, № 47–48, 752–754, № 49, 779–780; 1900, № 1, 14–16, № 2, 29–31, № 3, 42–43, № 4, 59–62, № 6, 82–84, № 8, 120, 121:

ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ 1906

Կիլիկիեան Բարգէն Վարդապետ, Համշէնցիներու հայերէնը // «Լոյս» շաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1906, 15 յունուար, թիւ 2, 40–41:

ՀԱՅԿՈՒՆԻ 1895

Հայկունի Ս., Առածներ Տրապիզոնի հայ գիւղացոց բարբառով // «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895, Բ., 54; Հանելուկներ Տրապիզոնի գիւղացոց բարբառով, Գ., 83–84; Կորած ու մոռացուած հայեր (Տրապիզոնի հայ-մահմետական գիւղերն և նրանց աւանդութիւնները), Է., 239–243, Ը., 293–297; Հայ Գասպարը, Ժ., 397–400:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ 1905

Տեղեկագիր Սահակ Մեսրոպեան Գրական մրցանակաբաշխութեան // «Արևելք» թերթ, Կ. Պոլիս, 1905, յուլիս 8/21, թիւ 5920; յուլիս 9/22; յուլիս 11/24:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 1989 (կազմ.)

Ջայն համշենական. ժողովածու, բանաստեղծություն, արձակ, բանասիրություն. գիրք 3-րդ (կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Սերգեյ Վարդանյանը), Երևան, «Խորհրդային գրող», 1989:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 2016p

Վարդանյան Ս. Գ., Հազախստանի, Ղրղզստանի և Թուրքիայի մահմետական համշենահայերից գրառված հայերեն մի քանի բառերի մասին // Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, 2016, № 3, 81–95:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 2017

Վարդանյան Ս. Գ., Թուրքիայի մահմետական համշենահայերի բնակավայրերի և թվաքանակի մասին // Պատմաբանասիրական հանդես, 2017, № 2, 46–59:

ՖԱՐՀԱՏ 1910

Ֆարհատ, Մահմետական հայեր // «Ազատամարտ» թերթ, Կ. Պոլիս, 1910, օգոստոսի 18/31:

ՉՈՊԱՆԵԱՆ 1939

Չոպանեան Ա., Քրոնիկ. մեկնողները // «Անահիտ» հանդես, Փարիզ, 1939, ապրիլ – մայիս, № 3, 79:

ՈՆՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԲԱՊԱՐԱՆՆԵՐ և ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ

ԱՃԱՌԵԱՆ 1911

Աճառեան Հ. Յ., Հայ բարբառագիտություն. ուրուագիծ և դասատրություն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտէսով) // Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ը., Մոսկուա-Նոր Նախիջևան, հրատարակութեամբ Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուաց, 1911:

ԱՃԱՌԵԱՆ 1913

Աճառեան Հ. Յ., Հայերէն գաւառական բառարան // Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Թ., Թիֆլիս, Типография Н. Аганянц, 1913:

ԱՃԱՌՅԱՆ 1947

Աճառյան Հ. Հ., Քննություն Համշենի բարբառի, ՀՍՍՌ ԳԱ Ն. Մառի անվան լեզվի ինստիտուտ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1947:

ԱՃԱՌՅԱՆ 1967

Աճառյան Հ. Հ., Կյանքիս հուշերից, Երևան, ԵՊՀ «Միտք» հրատ., 1967:

ԳԱՍԱՊԵԱՆ (ՖԱՐՀԱՏ) 1913

Գասապեան Մ. Գ. (Ֆարիատ), Հայերը Նիկոմեդիոյ գաւառին մէջ, Պարտիզակ, 1913:

ԹԵՂՈՂԻԿ 1909

Թեղղիկ, Ամէնուն տարեցոյցը, Կ. Պօլիս, 1909:

ԹԵՂՈՂԻԿ 1912

Թեղղիկ, Ամէնուն տարեցոյցը, Կ. Պօլիս, 1912:

ԹՈՌՈՒԼԱՔՅԱՆ 1986 (կազմ.)

Թողաքյան Բ. Գ., Նշխարներ Համշենի և Տրապիզոնի բանահյուսության (ժողովեց, կազմեց և ծանոթագրեց Բարունակ Թողաքյանը), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1986:

ԼԱԶԵԱՆ 1949

Լազեան Գ., Դէմքեր հայ ազատագրական շարժումէն, Գահիրէ, «Յուսաբեր», 1949:

ԼԵՀԱՏԻ 1936

Միմէոն դպրի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն և յիշատակարանք (ուսումնասիրեց և հրատարակեց Հ. Ներսէս Վ. Ակինեան, Մխիթարեան ուխտէ), Վիեննա, 1936:

ԾՈՑԻԿԵԱՆ 1947

Ծոցիկեան Ս. Մ., Արևմտահայ աշխարհ, Նիւ Եորք, տպագրութիւն Ա. Յ. Լէյլէկեան, 1947:

ՀԱՅՆԱԿ ԵՒ ՆԷՄԷՏՆԱԿ 1788

Հայնակ և Նէմէցնակ այբուբենի թուղթ (Շարադրած յեղիսաբեթ Հայոց Քաղաքը և իր յատուկ խարճով տիպած: Վասն պիտոյութեան հայ տղոց Թրանսիլվանիայու երկրին), Թրեստը, Տպարան Վ. Հարց Մխիթարեան Միաբանութեան, 1788:

ՀԱՅՆԱԿ ԵՒ ՄԱՃԸՈՒՆԱԿ 1834

Հայնակ և մաճըռնակ այբ ու բենի թուղթ (Շարադրած 'ի հայաքաղաքն Դրանսիլվանիայ, և տիպեցուցած իր քաղքին խարճով վասն պիտոյութեան հայ տղոց), Վեննա, 1834:

ՃԻԶՄԷՃԵԱՆ 1955

Ճիզմէճեան Մ. Գ., Խարբերդ և իր գաւակները, Ֆրէզոյոյ Քալիֆորնիա (Միացեալ Նահանգներ), 1955:

ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ, ԱՃԱՌԵԱՆ 1903

Մանանդեան Յ. Մ. և Աճառեան Հ. Յ., Հայոց նոր վկաները (1155–1843), Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1903:

ՉՈՒԱՔԵԱՆ 2009

Չոլաքեան Յ. Մ., Քեսապի բարբառը, Երևան, «Հայաստան», 2009:

ՋԱՀՈՒԿՅԱՆ 1972

Ջահուկյան Գ. Բ., Հայ բարբառագիտության ներածություն (վիճակագրական բարբառագիտություն), ՀՍՍՀ ԳԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Երևան, ԳԱ հրատ., 1972:

ՍԻՒՆԻ 2005

Սիւնի Գ. Հ., Հայ երաժշտութիւն, Գրականութեան և արուեստի թանգարան, Երևան, ԳԱԹ հրատ., 2005:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 2009

Վարդանյան Ս. Գ., Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանասիրությունը և երգարվեստը (նյութեր և ուսումնասիրություններ), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2009:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 2015

Վարդանյան Ս. Գ., Որոշ դիտարկումներ Համշենի բարբառի Խոփայի խոսվածքի մասին // Ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանի ծննդյան 95-ամյակին նվիրված ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի կազմակերպած «Ջահուկյանական ընթերցումներ» միջազգային գիտաժողովի (2015 թ. հունիսի 4–5) նյութերի ժողովածու, Երևան, «Գիտություն», 2015, 167–174:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 2016ա

Վարդանյան Ս. Գ., Թուրքիայի կրոնափոխ համշենահայերից գրաված մի երգի մասին // Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Գիտական հոդվածների ժողովածու (Հ. Աճառյանի ծննդյան 140-ամյակին), Երևան, «Ասողիկ», 2016, էջ 353–366:

MAPP 1910

Март Н. Я., Из поездки в Турецкий Лазистан // Известия Императорской Академии наук, С. Петербург, 1910, 547–570, 607–632.

MAPP 1925

Март Н. Я., Материалы по хемшинскому наречию армянского языка (по записи И. А. Кипшидзе) // Записки Коллегии Востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук, т. 1, Ленинград, Государственное издательство (Госиздат), 1925, 73–80

DUMÉZIL 1964

Dumézil G., Notes sur le parler d'un Arménien musulman de Hemşin // Mémoires de L'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, tome LVII, fascicule 4, Bruxelles, 1964, 5–52.

DUMÉZIL 1965

Dumézil G., Notes sur le parler d'un Arménien musulman d'Ardala (Vilâyet de Rize) // Revue des études arméniennes, tome II, Paris, 1965, 135–142.

DUMÉZIL 1967

Dumézil G., Trois récits dans le parler des Arméniens musulmans de Hemşin // Revue des études Arméniennes, tome IV, Paris, 1967, 19–35.

DUMÉZIL 1986–1987

Dumézil G., Un Roman Policier en Arménien d'Ardala // Revue des études Arméniennes, tome XX, Paris, 1986–1987, 5–27.

ÖZKAN 2014

Özkan M., Hemşin Öyküleri, Hamşetsnag Hekiya-ner, Մահիթ Էօզքան, Համշենեան Պատմութիւններ, Համշենցեակ Հէթիաներ, Istanbul, ARAS – ԱՐԱՍ, 2014 (երկրկիկական):

ŞAHİN 2018

Şahin H., Hamşetsnak Lizu Kidanutun (Hemşince Dil Bilgisi), Ankara, Kurgu Kültür Merkezi Yayınları, 2018.

VAUX et al. 1996

Vaux B., La Porta S., Tucker E., Ethnographic Materials from the Muslim Hemshinli with Linguistic Notes // Annual of Armenian Linguistics, vol. 17, Cleveland State University, 1996, 25–45.

VAUX 2001

Vaux B., Hemshinli: The Forgotten Black Sea Armenians // Journal of Armenian Studies, vol. VI, no 2, Winter-Spring 2000–2001, Belmont, 2001, 47–71.

VAUX 2007

Vaux B., Homshetsma: the language of the Armenians of Hamshen // The Hemshin, History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey (edited by Hovann H. Simonian), London and New York, Routledge Taylor & Francis Group, 2007, 257–278.

Сергей Гагикович Варданян

Институт археологии и этнографии

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ДИАЛЕКТА И ФОЛЬКЛОРА ИСЛАМИЗИРОВАННЫХ АМШЕНСКИХ АРМЯН

Ключевые слова: Амшен, Ризе, Хопа, Аджария, исламизированные амшенские армяне, фольклор, говор.

Образцы фольклора, записанные с уст исламизированных амшенских армян в Турции со второй половины 19-го, а также с уст исламизированных амшенских армян Центральной Азии со второй половины 20-го века, обогатили сокровищницу армянского фольклорного искусства. Особенно тепло были встречены песни, включенные в репертуар певцов Армении и Диаспоры, распространителями которых в Турции были амшенские армяне. Фольклор, записанный армянскими и иностранными учёными, также очень способствовал изучению своеобразного говора исламизированных амшенских армян. Однако жизнь в иноязычной среде играет негативную роль в плане сохранения диалекта, следовательно, необходимо изучить диалект и фольклор исламизированных амшенских армян и издать эти фольклорные реликвии в виде отдельного сборника, дабы спасти их от забвения.

Sergey G. Vardanyan

Institute of Archaeology and Ethnography

FROM THE HISTORY OF STUDY OF THE DIALECT AND FOLKLORE OF THE ISLAMIZED HAMSHEN ARMENIANS

Keywords: Hamshen, Rize, Khopa, Adjara, Islamized Hamshen Armenians, folklore, dialect.

Samples of folklore written by Islamized Hamshen Armenians from Turkey in the second half of the 19th century and from Central Asia in the second half of the 20th

century enriched the treasury of Armenian folk literature. The songs, which were included in the song list of Armenian Diaspora singers, were especially warmly received, and they were also distributed on their CDs by Turkish Hamshen singers.

The folklore written by Armenian and foreign scholars greatly helped to study the unique dialect of the Islamized Hamshen Armenians. But living in a foreign-speaking environment, the number of dialectspeakers is decreasing day by day, so we must hurry to study their dialect, folklore, and publish a separate collection in the near future.